

Raadiomängud Eestis Teise maailmasõja ajal ja järel

Jaak Pihlau

VI peatükk

Operatiivmängud Briti luurega 1949–1951

Alexander McKibbin. Repro

„Iga noore mereväehvitseri unistus on juhtida seda, mida sakslased nimetavad „Schnellboot” ja inglased „Fast Patrolboat (FPB)”, kuna need paadid kätkuvad endas kolm-S valemite: swiftness (kärmus), secrecy (salajasus) ja surprise (ootamatus).”

Sigurd Hess

Operatsioon „Jungle” satub Punasesse ämblikuvõrku

Külma sõja puhkedes alustas Briti salaluure SIS (MI6) aktiivseid operatsioone oma sõjaaegse liitlase Nõukogude Liidu territooriumil, kusjuures üheks peasuunaks kujunes Baltikum, kuhu oli Skandinaavia maade kaudu saadetud agente juba sõja lõpust alates. Balti piirkonna operatsioonide üldjuhina töötas, nagu eespool juba mainitud, Alexander „Sandy” McKibbin.

1949. aastal käivitas Briti salaluure ametlikult Baltikumi suunatud operatsiooni üldnimetusega „Jungle 1”.

Kogu Balti osakond jagati kolmeks eraldi sektoriks, üks iga riigi kohta. Eesti sektori juhiks kutsuti kolonel (SS-*Standartenführer*) Alfons Rebane, kes 1940. aastal oli olnud Eesti armee leitnant ja sõja ajal tõusnud relva-SS-is *Standartenführer*’iks. Ta oli Inglismaale saabunud 1947. aastal, töötanud ühes Bradfordi tehases ja värvati McKibbini poolt Inglise luuresse koosseisulise ohvitserina kaks aastat hiljem, et ta isiklikult juhiks luureagentide saatmist Eestisse. Ta varjunimi Briti luures oli „Robert”, tema abideks olid ülemlleitnant Väino Pärtel¹ ja kapten Ilmar Kaasik.² Tom Bower on hiljem kirjutanud, et Rebase värbamise üheks eeltingimuseks oli see, et tema adjutantiks määratakse endine Eesti SS-Leegioni kindralinspektor Johannes Soodla.³ Siin ta ilmselt eksis, sest Soodla ei siirdunud kunagi Inglismaale, jäädes kuni

¹ Väino Pärtel (varem Heinrich Villi), sünd. 1912 Riias, suri 30.10.1989, Düsseldorf. Õppis Tartus HTG-s ja TÜ õigusteaduskonnas, mis jäi lõpetamata. Sõja ajal Soodla adjutant Eesti Leegionis ja Kindralinspektuuris, SS-*Obersturmbannführer* (ülemlleitnant).

² Ilmar Kaasik (1914–1970 London), lõpetas EV Sõjakooli 1939, 24.02.40 ülendati nooremleitnandiks, sõja ajal Julgeolekupolitseis ja Saksa armees.

³ T. Bower. Punane ämblikuvõrk. Tallinn, 1998, lk. 133–134.

elu lõpuni elama Saksamaale, kus suri 1965. aastal.

Läti sektori juhiks kutsuti õhujõudude ohvitser ja Saksa sõjaväes leitnandina teeninud Rudolf Silarājs (varjunimi „Gabriel”), leedulastel Oxfordis õppinud ajaloolane Stasys Zakevičius-Zymantas. Kõigi kolme peakorteriks sai McKibbini residents Londonis Ryder Streetil.

Paraku operatsiooni „Jungle” käivitamise ajal inglased ei aimanudki, et vastaspooltel tehti sel ajal juba põhjalikke ettevalmistusi vastulöögi andmiseks. Nõukogude vastuluure operatsioon, mis pidi purustama Inglise luurevõrgu, kandis nime „Lürssen-S” (Ljursen-S).

Nagu eelmises peatükis kirjeldatud, õnnestus Läti MGB tšekistidel juba 1947. aastal poetada oma tippagent „Apokas/Apogs” otse Rootsi luurevõrgu südamesse. Tagasi kodumaale, Lätti saabus ta mais 1949, kuuludes Rootsist välja sõitnud luuregruppi, mille liikmeteks olid veel eestlased Eplik ja Suuster ning leedulased Deksnys, Pyplys ja Briedis. Sel ajal oli Rootsi sõjaväeluure juba tihedalt seotud ka Inglise SIS-iga, kusjuures Rootsist lähtunud Leedu agendid pidasid ühtlasi sidet ka Inglise luurekeskusega. Pärast nimetatud luuregrupi maabumist Leedus saatis Leedu grupi juht Jonas Deksnys oma esimese salakirjateate just Inglismaale sealsele residendile Zymantasele, teatades, et tal õnnestus jõuda küll Leedu pinnale, kuid ta on kaotanud sideme oma radisti Briedisega ja üritab siiski luua ühendust Leedu põrandaaluse vastupanuliikumisega. Varsti saabusid Londonisse ka esimesed kolm raadiosõnumit radist Briediselt, kuid juba neljas neist hakkas Inglismaal tõsiseid kahtlusi äratama, sest oli sisu poolest ülevoolavalt propagandistlik ja jõudis kohale pea-aegu samaaegselt kolmanda mehe, Pyplyse raadiosõnumiga, kus Londonilt päriti, kas seal teatakse midagi Deksnys kadumisest.⁴ Tegelikult oli Briedis selleks ajaks juba hukkunud ja Deksnys arreteeritud ning Nõukogude vastuluure alustanud inglastega raadio-

mängu koodnimetusega „Volna”. McKibbin ja Zymantas ei lasknud end aga mingitest kahtlustest häirida ning jätkasid sidepidamist Deksnysse raadiojaamaga, nagu midagi poleks juhtunud.

Samasuguse saatusliku valekäigu tegi Briti SIS ka oma Lätis asuva luurevõrgu suhtes. Leedu kaudu 1. mail 1949 Lätisse tagasi pöördunud topeltagent „Apokas” (Svejc) teatas kohe oma esimeses Rootsi saadetud salakirjateates kindral Tepfersile, et nende luurerühma üllatati Nõukogude piirivalve poolt kohe merekaldal, kusjuures luureagendid keeldusid alla andmast ja puhkes äge tulevahetus, mille käigus osa luureagente surma sai. Ellujäänute kohta tal täpsemaid andmeid ei olnud, kuid temal enesel õnnestus imekombel pääseda ja Riiga jõuda, kusjuures tema raadiosaatja oli jäänud täielikku tööorda, mis võimaldas tal peatselt alustada raadiosidet Rootsi keskusega. Järgmises salakirjas Tepfersile teatas ta, et külastas Riias oma vana kontaktisikut Osvald Bileskalnsi, kellele viis mitu Rootsist kaasa võetud kingitust ja ühe Tepfersi poolt saadetud pitseeritud kirja. Selle kättesaamise järel saatis Bileskalns kirja teel vastuse Rootsi, kinnitades oma tuttava Svejci õnnelikku saabumist Riiga ning töötades ka tulevikus jätkuvalt teenida vaba maailma huvisid. Varsti selle järel arreteeris julgeolek Bileskalnsi koos suure grupi teiste Läti rahvuslastega, kes kõik saadeti Siberisse vangilaagrisse.

Kogu operatsiooni juhtiv Läti MGB vastuluureosakonna ülem Jānis Lukaševitš andis seejärel „Apokasele” korralduse võtta ühendust mererannikul elava preestri Valdis Amolsiga ja kirjutada Rootsi Tepfersile, et kõik varem kokkulepitud salakortid on endiselt puutumata.

McKibbin jäi ka nüüd uskuma, et Lätti saadetud Briti luureagendid viibivad vabaduses, ja hakkas „Jungle’i” raamides kavandama uut mereoperatsiooni Läti territooriumile. Oma esimesteks agentideks valis ta kaks endist Läti lennuväeohvitseri, kelle ta oli 1948. aastal koos Silarājsiga kaasa toonud

⁴ T. Bower. Punane ämblikuvõrk, lk. 148.

Belgias asunud sõjavangide laagrist. Nendeks olid Läti Vabariigi endine diplomaat Vitolds Berķis ja Andrejs Galdiņš varjunimedega vastavalt „Krauja” Ja „Mednis”.

Mõlema väljaõpe – nii nagu järgmistelgi agentidel – toimus põhiliselt ühes Londoni neljakorruselises hoones aadressiga Chelsea Old Church Street 111. Kursuste programmi kuulus morsetähestiku ja raadioside õpetamine, šifreerimine, luure põhialustega tutvumine (jälitamismeetodid, jälitamisest kõrvale hoidumine, salajaste postkastide ja märkamata kohtamiste organiseerimine jne.) ning salakirjade kirjutamine nähtamatu tindi abil. Morse ja raadiotöö õpetamisega tegeles inglase George Collier, luurealase koolitusega John Crofton (hüüdnimega „Väike John”). Väljaõppega tegeles veel hulk endiseid SOE (likvideeritud 1946)⁵ treenereid, kes lühiajaliselt õpetasid luurealaseid erioskusi: kuidas kemikaalidega töödelda nähtamatu tindiga kirjutatud kirju, kuidas jälitamisest vabaneeda või kuidas seda edukalt ise teostada jne. Salakirjade kirjutamiseks varustati kõik agendid spetsiaalse paberiga (kaks varianti), mida sai kasutada nagu tavalist kopeerpaberit, ja neile anti kasutamiseks suurel arvul salakirja-aadresse Saksamaal, Inglismaal ja Prantsusmaal.

Praktilised õppused peeti välitingimustes, lasketreeningut sooritati ühes sisetiirus, mis asetses sealsamas Chelsea's. Agendioskuste treening (käsitsivõitlus, metsas ellujäämine, öine ujumine, käratu paadiga aerutamine ootava mootorpaadi juurde jne.) toimus kaugegal lõunarannikul (ujumine Portsmouthi sadamas), rännakud sisemaal Dartmooris, Snowdonis ja isegi Šoti mägismaal. Üldse oli inglase õppeprogramm tunduvalt pikem ja põhjalikum kui samasugune Rootsis T-kontori juures, millest eespool juba rääkisime.

Peatume siinkohal pikemalt ainult raadiogrammi koostamisel ja šifreerimisel, mida hiljem ülekuulamistel on üksikasjalikult kirjeldanud mitmed kinnivõetud luureagendid (näiteks Mart Männik):⁶

Raadiogrammi pealmik

Kõigepealt kirjutatakse järjekorranumber, siis (inglisekeelsete lühenditega) kuu nimetus, millal raadiogramm koostati, siis kuupäev ja kellaaeg Greenwichi aja järgi (GMT). Järgneb telegrammi üldine tekst.

Näide:

„Kaks kuus Mar kaks seitse kumme GMT s.o. Nr 26 marts 27. kell 10.00”

Eesti täpitähed tuli kirjutada lihtsustatud kujul, s. t. „ä” asemel „a” jne. Kirjavahemärke tuli kasutada järgmiselt: punkt – „zz”, koma – „xx”, koolon – „qq”.

Paroolid (salamärgid)

Paroolid teksti sees olid järgmised: „Otto” enda saadetud telegrammis tuli teksti lõppu lisada vastava raadiogrammi ridade (nagu see esineb šifriblokis) arv, näiteks kui oli ära kasutatud 13 rida šifriblokis, siis telegrammi lõppu lisati: üks kolm (13). A. Rebase poolt keskusest saadetud telegrammide parool oli teksti lõpust üheksanda tähe asendamine r-tähga, mis tähendas, et telegrammi on koostanud nimelt tema ja mitte inglased.

Šifreerimine

Toimub šifriplokis olevate šifrigruppide abil järgmiselt. Alati alustades esimesest šifrigruppist reas ja jättes selle vabaks, kirjutatakse koostatud raadiogramm järgnevatel gruppide alla järjekorras, lisades lõppu jällegi ühe vaba (tekstile järgneva) grupi šifriblokist. Juhul kui raadiogrammi tekst ja sellele järgnev parool lõpeb keset šifrigruppi, siis ülejäänud tähtede alla kirjutada tähed Z. Olles koostatud raadiogrammi kirjutatud šifrigruppide alla, tuleb raadiogramm šifreerida šifribloki esikaanel oleva šifreerimistabeli abil. Selles tabelis esinevad kõik 26 inglise tähte, seejuures iga täht on kõrvuti iga ülejäänud tähega. Iga kaks

⁵ SOE – *Special Operative Executive*, Teise maailmasõja ajal loodud Briti erioperatsioonide organisatsioon.

⁶ ERAF, f. 129 SM, n. 1, s. 3403, lk. 387.

tähte annavad seotuna kolmanda kindla tähe. Näiteks AA erineb AB-st jne. Šifreerimine toimubki, võrreldes tähte šifrigrupist vastava allakirjutatud tähega raadiogrammi tekstis, leides tabeli abil nende kahe tähe abil vastava „resultaadi”, s. o. tähe, mis juba ongi šifreeritud tekst.

Näide: (tekst – Lennuväljal on hävitaja)

1	BRYBI	ONJR	IFCN	LLARS	LMIAZ
2		KAKSK	UUSMA	RKAKS	SEITS
3		BSBYY	WAZLM	ZEZYP	WJIGI

1	YLEOA	DCTDQ	OAMPC	JVOFA	ABNUT
2	EZZUK	SKAKS	GMTZZ	LENNU	VÄLJA
3	XPWRP	ENGMR	FNULY	FAYHF	EYBWG

1	IFQID	HUYGT	MVCRA	JKBRK	FBHSS
2	LONHA	VITAJ	ADKOL	MZZZZZ	
3	GGWKW	XXITX	NBNUO	EQZJQ	

1 = šifrigrupid, nagu nad esinevad šifriraa-matus;

2 = raadiogrammi algtekst;

3 = šifreeritud raadiogramm.

Niisiis kujuneb edasiandmiseks valmis raadiogramm järgmiseks:

Raadiogramm – NR 1 GR 15 –

BRYBJ	BSBYY	WAZLM	XEZYP	WJIGI
XBWRP	ENGMR	FNULY	FAYHF	EYBWG
GGWKW	XXITX	NBNUO	FQZJQ	FBHSS

Luureagentidele tehti kursuste käigus selgeks, et SIS vajab teavet Nõukogude armee asupaikadest (dislokatsioonist), sisemaistest ühendusteedest, raudteedest, sadamatest ja üldistest elutingimustest Nõukogude Baltikumis. Kõige tähtsamaks peeti andmeid Nõukogude aatomitööstuse ja raketiehituse valdkonnas, sest just sel ajal oli Läänes saanud teatavaks, et Nõukogude Liit oli hiljuti lõhanud oma esimese aatompommi.

Erinevalt SIS-i Briti juhtkonnast oli Läti luurejuhi Silarājsi arvates kogu missiooni peamine eesmärk hoopis teine. Tema arvates pidi

kodumaale saadetavate meeste peamine eesmärk olema kaasaitamine Läti rahva vabastamisele kommunistlikust orjusest ja Stalini vägivallarežiimi kukutamine koostöös demokraatlike lääneriikidega, eeskätt Inglismaa ja USA-ga.

Väljaõppe lõppemise järel viidi mehed lennukiga Inglismaalt ära Saksamaale Brückenburgi, kus neid võttis vastu SIS-i sideohvitser Anthony Cavendish, et neid seejärel sõidutada Hamburgi Blankensee rajoonis asuvasse moodsasse villasse. Agentide luurevarustuse hulka kuulusid raadiosaatja, kaks saksa püstolkuulipildujat, kaks püstolit Walter ja laskemoon relvade jaoks. Veekindlas plastkotis asusid šifriraamatud, 2000 rubla ja valepassid. Võõrihmade salataskutesse olid peidetud kuldmündid ja juveelid. Mereoperatsiooni peamiseks teostajaks oli jällegi Saksa mereväeohvitser kapten Helmut Klose ülikiirel torpeedokaatril S208.

31. oktoobril 1949 astusid Briti agendid Kielis kapten Klose kaatri pardale ja maabusid pika merereisi järel 1. novembril Ventspilsist lääne pool Kuramaa rannikul. See oli inglaste esimene otsemissioon Baltikumi rannikule eesmärgiga välja selgitada Leedu vastupanuliikumise tugevus ja luua võimas tugibaas edasise luuretegevuse väljaarendamiseks kogu Baltikumis. Pärast sõudepaadiga randumist tühjal rannikul, mis toimus edukalt, matsid agendid oma kohvrid kaldast veidi eemal asuvasse metsa ja asusid ööpimeduse katte all teele preester Valdis Amolsi juurde, keda nii Tepfers kui ka McKibbin olid nimetanud oma kõige usaldusväärsemaks kontaktisikuks kogu Läti läänerannikul.

Kuid õnnetul kombel sel ajal ei kindral Tepfers ega ka Briti luureamet omanud mingit selget ettekujutust tegelikust olukorrast Baltikumis ega sellest, et Nõukogude luure oli juba agent „Apokase” abiga neile üles seadnud surmalõksu. Preester Amols võttis saabunud luuregrupi vastu ja juhatas nad edasi järgmisele kohtamispaigale, helistades ühtlasi Riiga Svejčile. Briti agentide jaoks ettevalmistatud salakorter asus Riia linnas julgeolekuagent Bergmanni (Bergmanise) elukohas.

Juozas Lukša (vasakul), Benediktas Trumpys ja Klemensas Širvys on kohtunud Leedu partisanide Taurase ringkonna juhtidega (vormis) 1950. aastal pärast langevarjudega Leetu hüppamist. Juozas Lukša ei olnud luureagent, vaid Leedu vastupanuliikumise Läände saadetud emissar, kes pöördus tagasi kodumaale USA luure abiga.

„Krauja” ja „Mednis” tahtsid Riiga saabumise järel kohe ühendusse astuda kohalike metsavendadega (lätipäraselt rahvuspartisanidega), et kodumaal Lätis oma luurevõrku rajama hakata. MGB otsustas neid esialgu mitte arreteerida, vaid toimetada edasi „Apokase” usaldusisiku, niisamuti julgeoleku salajase kaastöölise korterisse. Seejuures ei kahtlustanud Inglismaalt saabunud luureagendid midagi ja saatsid Inglismaale salakirjas teate, milles kinnitasid Svejci täielikku usaldusvärsust. Nii võidi MGB-s kindlad olla, et luureagentide järgnev raadioside Londoniga toimub Nõukogude vastuluure täieliku kontrolli all. Esimeses raadiogrammis teatasid „Krauja” ja „Mednis” oma kohalejõudmisest ja kirjeldasid olukorda kohapeal, viidates eriti oma rahalistele raskustele. SIS reageeris sellele palvele peatselt järjekordse Briti-Rootsi luuregrupi väljasaatmisega, mis maabus Leedus Palanga rannikul aprillis 1950 (vt. eelmist peatükki).

1950. aastal oli ka USA luure otsustanud alustada lennuoperatsioone Leetu. 3. oktoobril heideti lennukilt alla Taurase ringkonda Leedu partisanide kolmeliikmeline grupp, kuhu kuulusid partisanijuht Lukša, Trumpys ja radist Širvys. Langevarjuga maandumisel

sai Lukša tõsiselt vigastada. Peatselt hakkas aga CIA kahtlustama, et Leedust saadetud raadiogrammid on koostatud venelaste kontrolli all. Samal ajal oli SIS-i luurejuht Harry Lambton Carr täiesti kindel, et nende luurajad viibivad Lätis vabana ja tegutsevad täiesti iseseisvalt. Vaidlus selle üle, kellel on õigus, puhkes ka Münchenis USA ja Briti luurejuhtide kohtumisel, mida muu hulgas õnnestus jälgida ka kuulsal topeltagendil Kim Philbyl, kes juhuse tahtel viibis sellel koosolekul protokolli sekretärina. Detsembri alguses 1950 pani kapten Klose kiirkaater Palanga rannikul maale veel ühe Leedu luurerühma,⁷ kuid see kadus hiljem jäljetult.

Selleks ajaks oli Läti MGB juba organiseerinud Kuramaal esimese libametsavendade salga, mis kandis „Maksise” organisatsiooni nime. Sellesse sattusid varsti ka Inglismaalt Baltikumi saadetud Eesti luureagendid.

Läti libametsavennad

Operatsiooni „Lürssen-S” käigus kujunesid Läti MGB peamiseks relvaks ehtsate metsavendadena esinevad julgeolekuagendid (libametsavennad). Seda 1949. a. loodud ja

⁷ T. Bower. Punane ämblikuvõrk, lk. 153; S. Haas. The clandestine operations of Hans Helmut Klose and the British Baltish Fishery Protection Service (BBFPS) 1949–1956. – Journal of Intelligence History 2001.

Kuramaal Engure metsades tegutsenud rühmitust nimetati ka Maksise organisatsiooniks, kusjuures seda juhtis „Maksisena” esinev Läti MGB operatiivosakonna ülema asetäitja major (hilisem alampolkovnik) Alberts Bundulis. Libametsavendade punker, millele kiires korras anti kaua sisse elatud välimus, rajati viimase sõjaaegse rindejoone kaitseehituste piirkonda. Sellesse rühmitusse kuulusid kaks MGB operatiivtöötajat ja viis eriagenti, nende hulgas oli ka „Krauja” raadiotööd jälgima pandud julgeolekuleitnant Kazimirs Kipurs.

„Kraujat” ja „Mednist” hoiti terve talveperioodi julgeoleku konspiratiivkorterites Riias ja viidi MGB operatiivtöötaja Kalve saatel libametsavendade metsalaagrisse alles mais 1950. Enne neid seal viibinud libametsavennad võtsid saabunud Briti luurajaid vastu küll heatahtlikult, kuid ühtlasi ilmutasid ka teatavaid kahtlusi, viidates võimalusele, et nende salka võidakse poetada ka MGB agente. Sellele reageerides püüdsid „Krauja” ja „Mednis” kogu hingest välja näidata, et nad tõepoolest on saabunud välismaalt. Nad demonstreerisid oma raadio-saatjat, näitasid šifreid, salakirjavahendeid, mürgiampulle, spetsiaalseid vanglatrellide läbisaagimiseks mõeldud nugasid jne. Kohutumisel „Maksisega” andis „Krauja” talle üle nimekirja Inglise luure antud ülesannete kohta, mida ta pidi Lätis täitma. „Maksis” vastas selle peale, et Läti põrandaalust need luureülesanded eriti ei huvita, peamine, mida nad vajavad, on Läänest saabus materiaalne toetus. „Krauja” lisas veel, et tal on kavas lähemal ajal koos ühe Läti põrandaaluste esindajaga Inglismaale tagasi pöörduda. Pärast seda oleks võimalik Lätti lähetada uusi raadiojaamadega varustatud luuregruppe, mille kaudu kõigil Läti metsavendadel tekiks võimalus Läänega otsesidet pidada. Sama soovi kordas ta oma jutuajamistes ka teiste libametsavendadega, rõhutades korduvalt, et nii võiks tulevikus „Maksise” laagrist välja kujuneda omalaadne keskbaas kõigile Ing-

lismaalt saabuvatele luureagentidele. Tehes ettevalmistusi oma võimalikuks tagasisõiduks, hakkas „Krauja” välja õpetama oma salga-kaaslast Kipursit tööks raadiotelegrafistina. Kui Kipursi väljaõpe oli lõpule viidud, teatas ta sellest ka Londoni keskusele, paludes ühtlasi kindlaks määrata mingi eetriaeg uue radisti tööoskuse kontrollimiseks. Londonist vastati: „Önnitleme sind raadiotelegrafisti ettevalmistamise puhul. Teata meile, kes ta on! Las ta edastab meile sinu poolt hangitud informatsiooni. Me võtame teadmiseks, et ta on sinu õpilane, ja informeerime sind tema ettevalmistuse tasemest. Kui ta meid rahuldab, siis anna talle varjunimeks „Lauva” ja teata, millised šifrilehed tema käes on.”⁸

Varsti seejärel värbas Inglise luure Kipursi oma agendiks-radistiks varjunimega „Lauva”. Edasise töö käigus jõuti MGB-s järeldusele, et „Krauja” poolt korduvalt esitatud Inglismaale tagasipöördumise soov tuleks rahuldada, eestkätt seetõttu, et see oleks inglaste silmis kinnituseks „Maksise” organisatsiooni olemasolu kohta ja võimaldaks „Maksise” salka kasutada tulevase tugipunktina uute Inglise luureagentide vastuvõtmisel. Seevastu teine Briti agent „Mednis” ei äratanud Nõukogude julgeolekutöötajates mingit usaldust, ta suhtus kõigesse suure kahtlusega, käitus distsiplineerimatult ja ignoreeris igasuguseid elementaarseid konspiratsiooninõudeid. Inglismaale tagasisaatmise korral oleks ta väga suure tõenäosusega oma lobisemisega võinud MGB tulevase operatsiooni tõsiselt kahjustada. „Krauja” seevastu viibis täielikult „Maksise” ja selle rühmaülema „Grossbergi” mõju all ning mingeid kahtlustusi üles ei näidanud, olles jäägitult valmis kaitsma „metsavendade” huvisid Inglise luure ees. „Krauja” tagasisõidu ettevalmistamise käigus teatas „Maksis” talle, et seoses rahvusvahelise olukorra teravnemisega on tema „organisatsioon” huvitatud eriliselt tihedate kontaktide loomisest Läti pagulaskonnaga Inglismaal ja selle ülalpidamiseks valmis välja valima kõige sobivama kandidaadi. Ta lisas ka, et

⁸ Spravka po materialam arxivnogo dela Ljursen-S. Koost. KGB kindralmajor J. Lukaševits, alampolkovnik N. Larionov ja major K. Kipurs, 1986. a., 103 lk.

„organisatsioon” kavatseb koos „Kraujaga” saata välismaale veel ühe oma inimese, keda „Krauja” Inglismaale jõudmise järel võiks esitleda ka Inglismaa luurešeffidele.

Järgneva raadiodialoogi käigus teatas „Krauja”, et tal on võimalik tuttavate kalurite abiga sõita Läänemere neutraalvetesse, kust siis oleks kergem üle minna Inglise kiirkaatrile. Sellele ettepanekule vastas Londoni raadiokeskus kategoorilise äraütlemisega, soovitades kaluritel sõita paadiga hoopis Gotlandi saare lõunarannikule, kust nad võiksid samuti välismaale põgeneda. Ilmselt lootis Inglise luure sel viisil kalureid põhjalikult üle kuulata, et nii välja selgitada „Maksise” organisatsiooni tegelik olemasolu. See inglaste uus plaan Nõukogude vastuluurele ei meeldinud ja „Maksis” püüdis „Kraujale” selgeks teha, kui ohtlik see oleks „metsavendadele” endile.

Järgmises raadiogrammis „Krauja” teatas:

„Teie tingimused loovad palju suurema riski kui minu plaan. Nii konspiratsiooni kui ka muus suhtes teie plaan mind ei rahulda. Ma oleksin juba ammu sisse kukkunud, olles elementaarsetes tingimustes ilma dokumentide ja abivahenditeta, kui poleks siin inimesi, kellele saan toetuda. Meeskond on usaldusväärne, vaikib kui haud. Mulle on väga tähtis saabuda Teie juurde, et sügisel uuesti tagasi tulla. Kahju, et Teie jaoks on see ebasoodne.”

Selle sõnumiga kinnitas ta veel kord, et usaldab „metsavendi” täielikult, kiites ühtlasi nende kõrget distsipliini, organiseeritust ja võitlusmoraali. Kuna inglaste jaoks ei olnud „Krauja” plaan vastuvõetav, siis venis tema naasmine Inglismaale veel ligi aasta, enne kui Läti saabus järgmine Briti agentidega luuregrupp.

Vahepeal toimus „Krauja” elus mitu olulist sündmust. Kõigepealt sattus ta metsas kokku endise Läti SS-leegioni kapteni Čeversi partisanisalga veel vabaduses viibivate liikmetega, kes alates augustist 1950 varjasid end samuti Engure metsades. Peatselt sellesse rajooni saabumise järel avastas Čevers oma laagri lähikonnas võõra partisanisalga ole-

masolu ja tegi kindlaks, et seda juhib tema vana Läti leegioni rindekaaslane – seal kompaniülemana teeninud ülemleitnant Arvids Gailītis. Ta ei aimanud aga, et vahepeal oli Gailītis värvatud MGB agendiks varjunime all „Grossberg”. Luuremängu „Lürssen-S” juhtide jaoks oli see suurepärane uudis ja otsekohe anti korraldus luua kahe salga vaheline kontakt. „Krauja” ja „Mednis” kohtusid isiklikult Čeversiga ja kahe salga juhid sõlmisid vastastikku kokkuleppe, millega tulevikus lubasid üksteist mitte segada, jagada omavahelised tegevuspiirkonnad, seada sisse omavaheliste sõnumite vahetamiseks salajasi postkaste ja samal sügisel metsas uuesti kokku saada. Plaanis oli ühiste jõududega sooritada lähedase kolhoosi ühes sigalas searööv, et end talvehooaja alguseks lihaga varustada. Nende uus kohtumine metsas toimuski 1. novembril, kuid see oli tegelikult MGB lõks, mille käigus Čevers koos oma seitsme kaaslasega ilma ühegi lasuta kinni võeti. Seejärel vahetas „Grossbergi salk” oma asukohta, võttes kaasa ka Briti agendid „Krauja” ja „Mednise”.

Sel ajal saabus Briti luurekeskusest uus radiogramm, milles teatati raha ja lisavarustuse kohaletoomisest ning selle peitmisest Abava jõe silla alla (need pidi 1950. a. aprillis kohale tooma Leetu saabunud uus luuregrupp). Saadetist läksid koos „Kraujaga” otsima ka „Grossberg” ja „Mazajs” (MGB kaastöötaja Kalve), kuid peidetud varustust neil üles leida ei õnnestunud, sest kohalike inimeste teatel olid varem peidiku peale satunud kohalikud teed remontinud töömehed. Tegelikult ei olnudki peidikus mingeid rahasid ega varustust, sest kõik oli juba ammu enne seda MGB kassasse ja lattu hoiule viidud.

Umbes samal ajal otsustati MGB-s korraldada „metsavendade” aktiivsuse märgiks üks tegelik operatsioon, millest võttis osa ka agent „Krauja”, kes juba pikemat aega oli Londonisse kaevanud rahanappuse üle, väites, et kogu partisanisalk elab tema kulul. Selleks lavastati suurem raharööv, kusjuures kassiirina esines kohaliku kalapüügiartelli kassiir ja tema valvemeeskonda kuulusid kogenud julgeolekuagendid „Lev” ja „Ivan”. Rahasumma 12 883 rubla oli pärit tegelikult

MGB enda kassast. Lavastatud „raharööv” pandi toime Sloka-Talsi metsateel. Kassiir ja tema valvurid seoti neid rünnanud „met-savendade” poolt kinni ja kassiiriga kaasas olnud raha võeti ära. Sellest riisumisoperatsioonist teatas „Krauja” salakirja teel ka Londoni keskusele. Varsti seejärel paluti teda osa võtta ühest metskitsejahist, mille tagajärjel ta sattus purjuspäi jäätunud soomülkasse ja sai raskelt külmetada.⁹ Jalgade külmumise tõttu muutus ta poolenisti liikumisvõimetuks ja püsis sellises seisundis kuni oma tagasipöördumiseni Inglismaale septembris 1951.

1950.–1951. aasta talve üleelamiseks saadeti mõlemad Inglise spioonid koos „Grossbergi” ja „Lauvaga” Tukumsi rajoonis töötava metsavahi „Valdise” juurde, teised libametsavennad lasti lihtsalt talvepuhku-sele. Alles märtsikuus 1951 kutsuti kõik sal-galiikmed uuesti metsa kokku ja nad ehitasid endale uue punkri Slocene jõe kaldale. Samal ajal hakati tegema ettevalmistusi Läti MGB tippagendi „List” saatmiseks välismaale ja Lätis Vidzemes loodi uus libametsavendade salk koodnimetusega „Roberts”, mille juhina esines Jēkabpils MGB rajooniosakonna ülem major Reinholds. Julgeoleku legendi koha-selt kuulusid sellesse salka peamiselt legaali-d – Läti vastupanuliikumise esindajad, kellel oli võimalus kogu Nõukogude Liidu territooriumil vabalt ringi liikuda. Teatavas mõttes oli see Eesti julgeoleku poolt legendeeritud EVK (Eesti Vabastamise Komitee) analoog. Legendi mõte seisnes selles, et „Maksise” salga sissekukkumise korral teine, s. o. Robertsi salk, jääks igasugustest kahtlustus-test väljapoole.

Kogu operatsiooni läbiviimise peamiseks elluvijaks oli valitud kogenud MGB agent „List”,¹⁰ kes sõja ajal oli töötanud maa-konnapolitsei asjaajajana, värvatud NKVD agendiks pärast sõja lõppu 1945. aastal. Elu-kutselt oli ta kunstnik, lõpetas 1946. aastal Läti Kunstiakadeemia ja töötas ühtlasi Läti

katoliikliku peapiiskopi Antonijs Spingovicsi ühe usaldusmehena. Algse plaani koha-selt pidi „Listi”, kellele oli kaasa antud ka Spingovicsi soovituskiri, Rootsi rannikule viima kalurist julgeolekuagent „Kotšegar”, kuid ellu rakendada saadi seda plaani vaid osaliselt. Tormi puhkemise tõttu õnnestus neil randuda hoopis Gotlandil, kus „List” läks maale, samas „Kotšegar” üritas Lätti tagasi pöörduda. Mootoririkke tõttu tuli aga ka kalurist agendil hiljem Gotlandil maale minna. Mõlemad Lätist saabunud mehed viidi ülekuulamisele Rootsi luure esinda-jate kätte, kes kaluri-ülevedaja kolme päeva pärast vabaks lasksid. „List” jäi endiselt vang-lasse ja saadeti edasi Stockholmi, kus kohtus seejärel kindral Tepfersiga. Ta sai viimaselt endale valedokumendid ja saadeti lennukiga Lääne-Saksamaale, kus teda hakkasid oma-korda üle kuulama SIS-i esindajad. Ingla-sed jõudsid peatselt veendumusele, et ta on tõepoolest ehtne Läti rahvuslane ja esindab nii „„Robertsi” organisatsiooni” kui ka Läti katoliku kiriku peapiiskoppi. Seejärel toime-tati ta Londonisse, lubades ta kokku viia ini-mestega, kes võivad Läti vastupanuliikumist abistada ka tegudega. Londonis kohtus „List” Briti luureresidendi McKibbiniga ja varju-nime „Gabriel” kandva Rūdolfs Silarājsiga ning endise Läti Vabariigi saadikuga Kārlis Zariņšiga. Nende autoriteetsete isikute soo-vitusel võeti „List” 15. jaanuaril 1951 vastu Briti luurekooli, et ta seal võiks omandada vajaliku ettevalmistuse enne tagasipöördu-mist kodumaale. Lätis pidi ta „Robertsi” organisatsiooni liikmete abiga üles ehitama luurevõrgu „legaalsetest”, s. t. seaduslikult elavatest agentidest, millega oli kavas katta kogu Nõukogude Liidu territoorium Lenin-gradist kuni Kaug-Siberini.¹¹

„Listil” õnnestus sel ajal salaja kontak-teeruda ka Nõukogude välisluurega (selle Londoni residents asus Nõukogude kau-bandusesinduses) ja teatada, et ta pöördub

⁹ Tom Boweri versiooni kohaselt (Punane ämblikuvõrk, lk. 156) „kukkus ta keset järjekordset joomahoogu jääkülma sohu. Välja rabelnud, jäi ta punkris märgade riietega magama. Ärgates oli ta peaaegu halvatud.”

¹⁰ Läti uurija Jānis Vasilevskase andmeil oli agent „Listi” õigeks nimeks Stanislav Krejc (Genocidas ir rezistencija, 1997, nr. 3). Tom Boweri raamatus esineb ta varjunime Jānis Erglis all.

¹¹ T. Bower. Punane ämblikuvõrk, lk. 167.

Lätti tagasi koos kolme teise luureagendiga kevadel 1951. Enne sellele missioonile minekut andsid inglased talle mitmesuguseid eriülesandeid tegutsemiseks nii Venemaal kui ka Lätis. Talle soovitati astuda Läti Kunstnike Liidu liikmeks, et loominguliste lähetuste sirmi all oleks kergem kogu Nõukogude Liidu territooriumil ringi liikuda. Talle anti kaasa portatiivne raadiojaam, šifreerimisbloknoodid ühes koodidega, salakirjavahendid, raadiomajakas, fotoaparaat, kaks püstolit, mitmeid peidikutega varustatud esemeid, mürgiampull, komplekt topograafilisi kaarte, kompass, 190 000 rubla ja pikem saatekiri „Roberts” jaoks.

Samal ajal saatis Londoni keskus mitu raadiogrammi „Kraujale”, milles päriti:

- kas „Maksise” organisatsioon võiks paa-riks kuuks vastu võtta ühe sellise luuraja, kes ei valda läti ega vene keelt (mõeldud oli eestlane „Gustav”);
- kuidas üles leida metsavendade salka, kus hetkel viibivad agendid „Krauja” ja „Mednis”?

Uued agendid saabusid 12. aprillil 1951 kell 22.30 Venta jõe suudmesse, kuus kilomeetrit lõuna pool Užava majakast. Luureühma kuulusid eestlane „Gustav” ja kolm lätlast: „List”, „Toms” (Jānis Bērziņš) ja „Peteris” (Ludis Upands). Maaletuleku järel suundusid Briti spioonid kohe sisemaale, kusjuures „Toms” ja „List” võtsid suuna ainult „Listile” teadaoleva Ventspilsis asuva konspiratiivkorter poole. Juhtus aga nii, et teel sinna pidas Nõukogude piirivalve mõlemad luurajad kinni.¹² MGB jaoks oli see piirivalvurite aktsioon täiesti ootamatu ja kasutusele tuli võtta erakorralisi abinõusid omade vabastamiseks. Agentidel õnnestus piirivalve käest vabaneda alles 1000-rublalise altkäemaksu abil. Järgnevalt viis julgeoleku operatiivauto Läänest saabunud agendid otse Riiga, kus „Toms” majutati talle juba varem valmis pandud salakorterisse.

„Peteris” hakkas sisemaale liikuma kaastest erinevat teed mööda, et jõuda talle juba Inglismaal mainitud tugipunkti – „Roberts” salga asupaika, suundudes kõigepealt tallu, mis tegelikult oli MGB salakorter-löks, kust ta Užava ja Venta jõe ületamise järel saabus kookulepitud kohtamispaika ja viidi autoga libametsavendade laagrisse, kus juba viibisid Briti agendid „Krauja” ja „Mednis”.

Eestlane „Gustav”, kelle õige nimi on jäänud ajaloolastele tänaseni teadmatuks,¹³ liikus algul koos „Peterisega”, lahkus siis aga kaaslasest ja hakkas omal käel sammuma Eesti piiri suunas. Varjatult oli teda jälitama pandud kohaliku hävituspataljoni võitlejatest koosnev väike luuresalk, kuid varsti seejärel toimus ootamatu vahejuhtum, mille üksikasjad on jäänud tänaseni ebaselgeks.

Tom Bower, kes oma teadmised ammutas peamiselt Lukaševitši ja teiste Läti tšekistide käest, kirjutab: „Gustavi saatuse täpsed asjaolud jäävad selgusetuks, sest KGB toimikutes on neid meelega vassitud. Ent üldiselt olid kõik nõus, et 24. aprillil 1951 suundus eestlane põhjapiiri poole. Mõni tund hiljem leiti tema laip kiirevoolulisest Užava jõest. Ilmneb, et paari päeva sees, kui Upans ja Gustav tulid, ei suutnud Lukaševitš teha kindlaks, kas Eesti KGB on võimeline Briti agentide kontrollima, mis näitab seda, et ajuti puudus koostöö kahe liiduvabariigi vahel ja Moskva keskusel äpardus petteoperatsiooni koordineerimine. Seepärast andis Lukaševitš korralduse, et eestlane võetaks kinni kohe pärast Upansist lahkulöömist. See lihtne ülesanne vussiti ära ja Gustavil õnnestus oma tsüaniidipill alla neelata. Lukaševitši jaoks oli ohtlik isegi oletus, et Gustavi olid kinni pidanud piirivalvurid. Berkis („Krauja”) oleks sõnumi edastanud Broadwayle (MI-6 asukoht), kus oleks eeldatud, et KGB on algatanud juurd-luse ning jäänud vaikselt ootama tagajärgi. Nii suure vaevaga ette valmistatud KGB operatsioon oleks kinni jooksnud. Seepärast

¹² Spravka po materialam arxivnogo dela Ljursen-S, lk. 31. T. Boweri ilmselt ebatäpse kirjelduse järgi olid kinnipidajateks miilitsad, kellele „List” olevat andnud pistiseks 1000 rubla, misjärel mõlemad mehed pagesid metsatihnikusse.

¹³ E.-N. Krossi kinnitatata teate järgi oli see Kornelius Meier.

jäeti laip jökke, kinnitamaks legendi, millest loodeti, et see Londonis kõige vähem ärevust põhjustab.

Berkis kuulis Gustavi surmast sipedajalt, kelle saatis Robertsi rühm. Tema ja Gaiitis läksid kohe sündmuskohale ja leidsid eest „taluniku”, kes oli tragöödiat pealt näinud ja kirjeldas, kuidas Gustavi oli kinni pidanud karjane, kes kahtlustas igat piiri lähedal liikuvat inimest. „Talunik” seletas, et Gustav ei vastanud, kui karjane teda hõikas – eestlane ei rääkinud läti keelt –, nii et kutsuti piirivalvurid. Kui need püüdsid Gustavit kinni võtta, hammustas ta pilli, kukkus pea ees jökke ning uppus. Teine „pealtnägija” ilustas seda versiooni veel kirjeldusega, kuidas põgenevat meest olevat tulistatud. Kui Berkis viimaks Gustavi surnukeha nägi, oli sellel tõesti haav. Kipurs edastas Berkise šifreeritud sõnumi Londonisse, Broadway vaikimist tõlgendati positiivselt.”¹⁴

KGB hilisemas koondaruandes on see lugu kirja pandud veidi teisiti:

„Spioon Gustav, kes suundus Eestisse, järgnes Peterisele kuni „ohutu” taluni, seejärel otsustas toimida omapead. Gustavi jälitamiseks ette võetud abinõudega õnnestus ta hävituspataljoni jõududega kinni pidada. Teel piirivalvekordonisse tegi Gustav põgenemiskatse, sai haavata, mille järel hammustas mürgiampulli ja uppus Užava jökke.

Selle kohta „Maxis” teatas luurekeskusesse, et Gustav uppus üleujutatud jökke oma hoolimatuse ja distsiplineerimatuse tõttu. Keskusest nõuti visalt täpsemaid üksikasju sellest, kus ja kuidas Gustav võis uppuda, kes seda pealt nägi, mis seda kinnitab jne. Kõigile neile küsimustele anti ammendavad vastused, mis veensid inglasi, et Gustav just nimelt uppus ja sellega polnud pistmist ei Nõukogude organitel ega ka piirivalvuritel.”¹⁵

Neid versioone lugedes tekib paratamatu mitu küsimust: 1) miks kuulihaavaga (s. t. relvaga tapetud ja mitte uppunud) Gustavi laip leiti jõest, 2) miks KGB aruandest ja toimikust puudub tema surmaakt (näiteks eel-

mises peatükis mainitud I. Epliku puhul on see olemas)?

Hoopis tõenäolisemana tundub versioon, mille kohaselt „Gustav” mingit mürgiampulli üldse alla ei neelanud (surma- või ekspertiisi-aktist oleks see kohe nähtav), vaid ta lasti lihtsalt põgenemiskatsel maha, näiteks siis, kui ta püüdis üle Užava jõe ujuda. Võimalik on veelgi mustem stsenaarium: Lukaševitš käskis MGB kontrolli alt väljunud luureagendi lihtsalt likvideerida, selleks et neile mittevajalik agent ei saaks hoolikalt ettevalmistatud Läti tšekistide operatsiooni nurja ajada. Niisugusel viisil toodi ühe eestlasest luureagendi elu ohvriks selle nimel, et Läti MGB saaks oma suurejoonelist operatiivmängu Briti salaluu-rega edukalt ellu viia.

„Peteris” kandis „Maksisele” esimese asjana ette, et ta olevat Eisenhoweri staabi esindaja, peab hankima Lätist võimalikult palju luureandmeid ja ühtlasi looma koha- peal võimsa pörandaaluse keskuse. Toetusena andis ta „Maksisele” üle 40 000 rubla. „Peterisel” olid kaasas instruksioonid „Krauja” tagasitoimetamiseks välismaale, milles rõhutati, et see peaks toimuma koos „metsavendade” salgaülega „Grossbergiga”, kes annaks Londonis ühtlasi põhjaliku ülevaate partisaniliikumise tegelikust olukorrast okupeeritud Lätis.

Mereoperatsioon „Krauja” ja „Grossbergi” saatmiseks Inglismaale kavandati esialgu ajavahemikku 24. aprill–15. mai, kuid toimus tegelikult alles ööl vastu 14. maid. Kõigepealt tuli meestel sõita kalapaadiga avamerele, kus neid pidi kokkulepitud kohas ootama Briti luure kiirkaater. Kohtamispaika luurekaater aga ei ilmunud, kuigi kalapaat täpse navigeerimise huvides oli varustatud „Peterise” poolt Inglismaalt kaasa võetud raadiomajakaga. Londoni raadiokeskuse kaudu teatati küll järgmisel päeval, et avamerele välja sõitnud kaater kokkulepitud kohas kalapaati ei avastanud ja pidi kütusevarude vähesuse tõttu kohe kodusadamasse tagasi pöörduma. KGB aruandes on arvatud,

¹⁴ T. Bower. Punane ämblikuvõrk, lk. 170–171.

¹⁵ Spravka po materialam arxivnogo dela Ljursen-S, lk. 31.

et sellise käitumise tegelikuks põhjuseks oli inglaste soovimatus üldse kalapaadiga kokku saada, kartes, et seal võib peidus olla Nõukogude luurajate relvastatud varitsusgrupp, kellel avaneks niiviisi soodne võimalus kiirkaatri mootorit vigastada ja seejärel kaater koos meeskonnaga hõivata.

Tom Bower siiski kinnitab,¹⁶ et tegelikult seilas Klose kiirkaater umbes viie miili kaugusel kalapaadist, pardal kolm uut luureagenti, kuid siis otsustati operatsioon katkestada, sest:

„Nõukogude merepatrull oli juba eelmisel retkedel S208-t märganud ja jäänud varitsusse, et järgmise külastuse ajal sissetungija kinni püüda, teadmata Nõukogude julgeoleku teise osakonna vajadust, et alus korralikult kohale saaks. Seistes S208 roolikambris, märkas Klose Nõukogude laeva hetkel, kui ta paat alustas tasakesi läbi territoriaalvete kalda poole liikumist. S208 võimsad mootorid võtsid vaevata tuurid üles ja paat kihutas 50 sõlme tehes minema, jättes jälitaja kaugele maha, kuid Nõukogude kaameramehed jõudsid siiski põgenevat alust filmida. Klose kiiluvees järgnes suur rahvusvaheline Hamburgi intsident.

Moskva kaitseministeeriumi korraldusel kaebas Vjatšeslav Molotov isiklikult Bevinile „spioonilaeva vastuvõetamatu sissetungi“ üle Nõukogude vetesse. Bevin teeskles arusaamatust ja naeris selle üle. Asjasse pühendamatud välisministeeriumi ametnikud kommenteerisid mereväe raporteid suurest ja seletamatust Nõukogude sõjalaevade koondumisest Baltikumis Ventspils lähedal ja hiljem nende niisama seletamatust hajumisest. Molotovi protestidele järke ei tulnud; kindral Kruglov¹⁷ oli kaitseministeeriumi diskreetselt informeerinud, et nende püüdlik kodumaa kaitsmine oli seganud ülisalajast operatsiooni.”

Nii tuli „Kraujal“ ja „Grossbergil“ uuesti Kuramaa metsadesse peitu pügeda. Seal asus „Krauja“ aktiivselt tegutsema, olles Robertsi rühmas lisaks „Lauvale“ välja õpetanud veel

ühe radisti varjunimega „First“ (Alberts Dabols). Ta kavatses hakata kõiki omal käel kogutud luureandmeid raadio teel Londonisse edastama. Libametsavendade salgas saadi paraku tema kavatsustest varakult teada ja „Grossberg“ keelas „Kraujal“ kategooriliselt Londoniga raadioühendust võtta. Seda põhjendas ta valetatega, et temani jõudnud andmete kohaselt on lähipiirkonda ilmunud Nõukogude peilimisjaam. Lisaks sellele korraldas julgeolek mitu pettehaarangut „metsavendade“ laagrile, mille tagajärjel kõik „metsavennad“ olid sunnitud sellest põgenema ja endale teise kohta uue punkri ehitama. Alles juulis 1951 andis „Grossberg“ loa Inglismaaga raadioühendust jätkata, kuni augustis saabus Londonist uus teade, et järgmine luureagentide grupp saabub varsti Lätti ning „Kraujal“ ja „Grossbergil“ avaneb lõpuks võimalus Lätist lahkuda. Enne väljasõitu, mis tegelikult toimus septembris, tegi „Maksis“ inglastele veel selgeks, et kaasa sõidab agentidest ainult „Krauja“, kuid mitte „Mednis“, kes on haigeks jäänud ja kaebab suurte valude üle kõhus.

„Mednise“ Lätti mahajätmise peamiseks põhjuseks oli hoopis see, et ta oli ilmselt kõike kahtlustama hakanud, ja Lukaševitš kartis, et Inglismaale jõudmise korral võib ta kogu operatsiooni nurja ajada. Kui Inglise luure peaks ka edaspidi tema saatmist Inglismaale nõudma, siis tuleks ta arreteerida. See toimuski 29. veebruaril 1952, ta anti sõjakohtu alla ja hukati 16.07.1952.¹⁸

Umbes samal ajal tegi enesetapu aprillis 1951 Londonist saabunud agent „Toms“, kes meeltesegaduses hüppas Riias alla 5. korruse aknast. Inglise luurekeskusele teatati, et „Toms“ ja tema abilised sattusid raadioseansi teostamise ajal Riia lähistel julgeoleku varitsusele. Tulevahetuses üks tema abiline tapeti ja „Toms“ ise sooritas enesetapu. Julgeoleku kätte olevat jäänud tema raadiojaam ja ajakava raadioühenduse pidamiseks Inglismaaga.

¹⁶ T. Bower. Punane ämblikuvõrk, lk. 172.

¹⁷ Sergei Kruglov, Nõukogude Liidu siseminister 1953–1954 pärast Beria arreteerimist ja mahalaskmist.

¹⁸ Tom Boweri versiooni järgi sattus ta miilitsapatrulli kätte ja vahistati.

Eesti agendid saabuvad Lätti

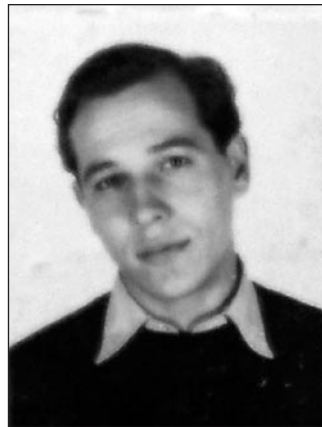
29. septembri 1951 operatsiooniga algas uus etapp „Jungle” ajaloos. See oli esimene süstikretk, mis ühekorraga tõi ja viis ära luureagente. Saabunud luurerühma kuulusid samad mehed, kes ebaõnnestusid maaletulekuga mais – see tähendab eestlased „Otto” ja „Ants” ning lätlane „Bertulis/Bernhard” (Boleslav Pitans) – kõik endised relva-SS-leegionärid. Samaaegselt toimus ka agentide vahetus, kaatrite istusid „Krauja” ja „Grosssberg”. Viimane ei olnud siiski esimene MGB-siseagent, kes Londoni luurekeskusesse saadeti. Teatavasti oli selleks väljaspool „Maksise” luurevõrku tegutsenud „List”, kes toimetati Lätist teistkordselt välja juba aprillis 1951.

Eestlasest Briti luureagendi „Otto” õige nimi oli kaua aega teadmata, seda moonutati ka julgeolekudokumentides, kus ta esineb Mart Pedaku varjunime all.

Tegelikult oli ta õige nimi Martin (Märt) Männik, sündinud 26. veebruaril 1930 Rakveres.

Märt Männiku isa töötas Rakveres ja selle lähikonnas ehitusmeistrina, vanemad läksid lahku 1936. a., kui Märt oli kuueaastane. Hiljem kasvasid teda peamiselt sugulased, koolis käis ta Nurmetu algkoolis ja Rakveres. Nii möödus tema noorpõlv peaaegu ilma vanemate hooleta ja ta astus Saksa sõjaväkke vabatahtlikuna juba 14-aastaselt kevadel 1944. Ta viibis 5. piirikaitserügemendi õppe-laagris Alatskivil, seejärel Mehikoorma ja Kavastu-Luunja kaitseliinil. Rinde lagunemise järel evakueeriti ta 23. septembril Pärnust Saksamaale Danzigi, kus värvati FAT-104 koosseisu. Ta eksles sel perioodil ringi mitmel pool Saksamaal ja Taanis, kuni sõja lõppemise järel sattus Kieli lähedal suurde jaotuslaagrisse (hilisemasse DP-laagrisse). Seejärel viibis ta Flensburgi põgenikelaagris, kust 1947. aastal värvati tööle Inglismaale. Seal töötas ta mitmes põllundusfarmis ja vabrikus, kuni veebruaris 1950 sõjakaaslane

Mart Männik
(ERAF)

Väino Pärtel värbas ta Alfred Rebase luurekomandosse.

Teise eestlasest luureagendi „Antsu” kodanikunimi oli Leo Audova, ta oli sündinud 24.09.1926 Tartus, tuntud Eesti füsioloogiateadlase Aleksander Audova¹⁹ pojana. Tema ema Eugenia Karyszkowska-Audova oli pärit Poola väikeaadliku perekonnast (ema poolt sakslanna), lõpetanud Peterburi ülikooli juures kõrgemad kursused, hiljem TÜ keeleteaduskonna germaani filoloogina, töötas Saksa ajal julgeolekupolitsei Rakvere osakonnas tõlgina.

Kuigi tema isa oli veendunud ateist (keelas oma lastel isegi kirikliku ristimise), oli poeg Leo sügavalt usklik ja kandis alati endaga kaasas „Uut testamenti”. Leo Audova lõpetas Tartu linnakooli ja 1943. aastal Rakvere kaubanduskooli, astus seejärel vabatahtlikult Eesti Leegioni, (20. Eesti-SS-diviisi), viibis Neveli ja Narva rindel (olles vahepeal Ain Mere adjutandiks). Emajõe rindel sai ta jalga haavata, viibis hiljem Saksamaal Neuhammeris paranejate kompaniis ja Oder-Neisse rindel (ülendati seal leitnandiks), siis Taanis, ning langes ameeriklaste kätte sõjavangi. Pääses 1947. aastal DP-laagri kaudu tööle Inglismaale, kus värvati 1950. aastal Inglise luuresse, õppis seejärel Londoni luurekoolis. Tema ülesandeks Baltikumi saabumise järel oli luua koos „Ottoga” sidemed Eesti metsa-

¹⁹ Aleksander Audova (1892 Vara v. – 1932 Moskva), lõpetas TÜ 1918, bioloogiadoktor, füsioloogia eradot-sent.

Leo Audova 1935. aastal
ema, venna ja õega.
(ERAF)

vendadega (see ülesanne oli olnud ka agent „Gustavil”).

Luurekoolis õppisid mõlemad eestlased aprillist kuni septembrini 1951 koos teiste baltlastega. Algul õpetati neile peamiselt radistitööd. Kuna esialgu ei olnud veel teada, kas nad Lätti saadetakse õhu või mere kaudu, siis harjutati nii langevarjuhüppeid kui ka varjatud maabumist rannikule öiselt avamerelt, samuti teisi olulisi luureoskusi. Juhtiv instruktor oli inglane John Crofton (Väike John). Vahetult enne operatsiooni läbiviimist külastasid Eesti agendid saadik August Tormat ning „Ottole” anti üle Nõukogude valepass Oskar Kase ja „Antsule” Kalju Metsa nimele. Kolme ühe reisiga väljunud Briti agendi varustuse hulka kuulusid ka kolm püstolkuulipildujat, kuus püstolit, 2000 padrunit ja raha 150 000 rubla väärtuses.

Väljasõidueelsetel päevadel kooskõlastati raadio teel luurekeskuse ja „Krauja” vahel kõiki operatsiooni üksikasju: täpset maabumiskohta ja -aega, raadiomajaka ja taskulambiga antavaid märguandeid ning saabujate ja vastuvõtjate vaheliste paroolide süsteemi jne. Maabumiskoha 7 km Užava majakast lõuna poole valis välja „Maksis”. Veidi enne operatsiooni algust viidi „Peteris” koos oma radisti „Lauvaga” uude kohta Tukumsi rajoonis – värskelt loodud libametsavendade asukohta, kus salgajuhiks oli MGB-agent „Artur”. Märgime, et selleks

ajaks oli julgeolek suurte pingutuste hinnaga suutnud välja uurida „Peterise” tõelise isiku (Ludis-Alfred Upans, sündinud 1912, endine Läti armee ohvitser, sõja ajal teenis politseis ja hiljem Saksa armees), kasutades luureagendi enda jutustatud eluloo üksikuid fragmente. Tema ema ja kaks õde elasid endiselt Lätis, kaks venda olid koostöö eest sakslastega arreteeritud ja Siberi vangilaagrisse saadetud.

Umbes 20. septembri paiku viidi Lätti siirduvad „Otto”, „Ants” ja lätlane „Bernhard” luureohvitser Johni saatel lennukiga Saksamaale, kus viimased päevad enne missiooni algust veedeti Hamburgis. Seal, Eckenförde sadama läheduses viidi kiirkaatriga läbi veel üks mereõppus. Maabumisoperatsioon pidi seejuures toimuma raadiomajaka abiga. Aerudega varustatud kummipaadi meeskonda (kaks sõudjat ja navigaator) kuulusid Konrad, Hugo ja Kurt Inglise luurest. Eckenförde sadamast väljuti hilisõhtul vastu 29. septembrit, vahepeatus tehti Balti merel Gotlandi läheduses, kui pardale seati üles enesekaitseks kolm raskekuulipildujat ja spetsiaalne suitsukatet tekitav aparaat. Samas kohas jäadi ootama õhtuni ja ööpimeduse saabudes võttis kiirkaater kursi Kuramaa rannikule, kuhu jõuti kahe tunni pärast. Väljavalitud maabumiskoht Užava majaka lähedal oli inglaste arvates Nõukogude radarijaamade jaoks „pime tsoon”. Kella 24 paiku märgati kalda lähe-

dal punase taskulambi vilgutamisega antud märguannet (morsetähe K signaal – pikk-lühike-pikk), mida väikeste vaheaegadega korrati veel 3–4 korda. Sellega oli kaatritele kindlaks määratud täpne kurss kaldale ning luureagendid koos oma varustusega ja saatja „Hugoga” hüppasid kummipaati (mida muide inglased ise kutsusid „Lady Jane Russell”) ning sõudsid kaldale.

Rannikul ootasid saabujaid vastuvõtjad „Maksise” salgast, kes olid kohale sõitnud veoautoga. Raadiosidet kaatriga pidas agent „Lauva”. Vastavalt kokkuleppele piirivalvesalga juhtkonna ja Užava kordoniga oli ajavahemikuks 29. septembrist kella 20.00-st kuni 30. septembrini kell 03.00-ni piirivalve rannatsoonist maha võetud ja neid asendasid julgeoleku operatiivtöötajad. Selleks et kinnitada legendi, mille kohaselt piirivalvurid läbivad rannatsooni kaks korda ööpäeva jooksul (kell 22 ja hommikul kell 06.00), otsustati samal ajal korraldada piirivalvepatrulli näiline patrullkäik, mida oma silmaga võis kõrgelt rannavallilt jälgida ka agent „Krauja”. Kogu operatsiooni mere- ja rannajuhitis „First”, kes võttis ka saabunud luurajad isiklikult vastu ja vahetas nendega paroole. Seejärel asuti üheskoos teele metsalaagri suunas, sellal kui sõudepaat koos „Hugo”, „Krauja” ja „Grossbergiga” pöördus tagasi kiirkaatri juurde. Enne metsalaagrisse minekut kaevati spioonivarustus „Firsti” soovitusel metsa maa sisse, mis andis MGB-le järgnevalt hea võimaluse kogu varustus salaja läbi kontrollida. Algul saatsid neid teekonnal lisaks „Firstile” veel „Jurka”, „Bardiņš” ja „Lauva”, viie kilomeetri pärast jõuti kohaliku „metsavendade juhi” „Arturi” salga laagripaika. Kuldīga rajooni Ēdole metsamassiivis läbiti veel 10 km ning lõplikku laagrisse saabumise järel kohtusid „Artur” ja „Lauva” selle läheduses salaja MGB operatiivtöötajatega, kes toetasid kiiresti spioonide poolt metsa peidetud varustuse kontrollimiseks Ventspils MGB linnaosakonda, kus teostati varustuse vastav töötlemine ja dokumentide kopeerimine.

Seejärel viidi „Arturi” meeskonna poolt varustus tagasi luurajate kätte. Nii õnnestus julgeolekul kindlaks teha kolme saabunud agendi isik. Läti agent „Berulis” oli tegelikult Boleslav Pitans, sündinud 1923, kes teenis sõja ajal Saksa armees radistina, värvati SIS-i poolt 1951. aastal. Etteruttavalt võib öelda, et ta viibis kuni 1957. aastani libametsavendade salgas, värvati KGB agendiks ja jäi arreteerimata. 1990. a. alguses elas ta pensionärina Ventspilsis.

Eestlased jäeti esialgu elama maa peal- sisse onni, kust novembri lõpus viidi üle sooja talvepunkrisse. Nädal aega pärast saabumist tegi „Otto” esimese katse Londoniga raadioühendust võtta. Antenn seati kõrge puu otsa, mitme mehega vändati saatjale toitepinget andvat käsigeneraatorit. Paraku kahel korral sidevõtmise katse ebaõnnestus. See läks „Antsul” korda alles järgmisel päeval, kui ta sai vastustelegrammi „Robertilt” Inglismaal. Seejärel katkes side uuesti. „Metsavennad” kutsusid siis kohale nende oma raadiospetsialisti, kelle „abiga” „Otto” raadiosaatja nagu imekombel jälle tööle hakkas.

Novembris 1951 olid inglased agent „Toms” raadiojaama kaudu pöördunud „Roberts” salga poole palvega neid abistada ühenduse loomisel Eesti põrandaalusega ja „Otto” kiireks toimetamiseks Eesti territooriumile. Läti julgeolekus otsustati sellele palvele vastu tulla, kasutades koostööd Eesti NSV MGB-ga ja seal samuti loodud valemetsavendade salka. Veidi enne uut aastat koliti „Otto” ühte tallu Eesti piiri lähedal Ruijena piirkonnas.²⁰ Lätist Eestisse üleminek toimus Lilli küla lähedal 11. veebruaril 1952, kus teda võttis vastu Eesti libametsavendade salga pealik varjunimega „Vana” (tegelikult vana tšekist Mägi).

„Ants” toimetati Eestisse ligi aasta hiljem – augustis 1952 koos veel hiljem Inglismaalt Lätti saabunud agendi „Georgiga”. Eestis saadeti „Ants” libametsavendade punkrisse Pärnumaal Pärnu-Jaagupi lähikonnas ja agent „Georg” metsapunkrisse Läänemaal Märjamaa lähedal.

²⁰ ERAF, f. 129 SM, n. 1, s. 4390, k. 1, lk. 312.

Esimesed süstikretked Lāti rannikule

20. aprillil 1952 Kuramaal toimunud järjekordse süstikoperatsiooni ajal tehti ühtlasi uus agentide vahetus. Kiirkaater võttis peale kaks Lätist lahkuvat luureagenti. Need olid: juba mainitud „Peteris”, kelle närvid olid pärast mitut ebaõnnestunud välismaale pääsemise üritust viimaseni üles kruvitud, ja Leedu libametsavendade esindaja „Starik”, õigemini Šilaitis.

Lätisse saabusid topeltagent „Grossberg” (Arvīds Gailītis), „Hugo” (Jānis Pilsētnieks, radist ja valedokumentide valmistamise spetsialist), leedulane „Mike” (Ancietas Peršlotas) ja eestlase „Georg” (Eerik Hurma).²¹ „Grossbergi” kiiret tagasipöördumist oli eriti taotlenud Lukaševitš, tunnetades, et käimasolevas operatiivmängus kipub „Maksise grupi” töö soikuma. Huvitava vaheseigana mainib Tom Bower järgmist vahejuhtumit, mis toimus veidi enne luurajate lahkumist Londonist:

„Lahkumise eelõhtul julgustas kolonel Rebane Gailītist tulevaseks võitluseks neetud Stalini vastu. Karjades, et keegi ei tohi Stalini nime ilmaasjata suhu võtta, kargas lätlane Rebasele kallale ja tahtis hirmunud koloneli aknast alla tõugata. Suurivaevu suudeti teda takistada. Silarājs ei osanud ikka veel õigeid järeldusi teha.”²²

„Peterise” tagasiminekuks andis Lukaševitš loa sellepärast, et pärast Londonis ülekuulatud „Grossbergi” närvide täielikku kokkuvarisemist ja haiglasse sattumist (millest ta sai teada MGB välisluure kaudu) oli vaja Inglise luurele esitada kindlaid tõendeid luurevõrgu edasise olemasolu kohta Lätis. Lukaševitši muresid olid vahepeal suurendanud ka Inglismaalt saabunud agendi „Toms” enesetapp ning Londoni tungiv nõudmine saata SIS-ile nimekiri kõigi Ventspilsis sadamas seisvate laevade kohta. Viimase avaldamiseks Moskva luba ei andnud ja inglastele tuli saata pooleldi võltsitud nimekiri, mis aga Londoni luurekeskust ei rahuldanud.

Eerik Hurma valepassi foto. (ERAF)

Vastuvõtjana toiminud „Firsti” grupp viis saabujad kõigepealt kohtamispaika, kus töötas „Lauva” oma raadiojaamaga. Kaasas olnud asjad maeti ajutiselt maskeeritud peidikutesse. Maksise salga jaoks oli kaasa toodud automaate, summutajaga püstoleid ja laskemoona. „Grossbergile” oli kaasa antud võltspitsateid ja passiblankette, raadiomajakaid, öise nägemise binokleid ja muud taolist, kaasa arvatud ligi 450 000 rubla.

Enne kohtamispaika jõudmist eraldus „Grossberg” grupist, minnes kohtuma „Maksise” ja teiste julgeolekuülemustega, et esitada neile täielik raport oma Inglismaa-reisist. Peidikusse jäetud asjad viidi ülevaatamiseks ja fotografeerimiseks MGB-sse, kus aga nende tagastamisel juhtus tõsine äpardus – igale esemele nende tuvastamiseks lisatud lipikud, millest mõned olid ka venekeelsed, unustati kõrvaldada. Seda märkasid saabunud luureagendid kohe, pärast seda, kui nende asjad olid laagrisse tagasi toimetatud. Näiteks eestlane „Georg” oli üsna kindel, et nendel lipikutel olev kiri pärineb „Grossbergilt”. Kui viimane paari nädala pärast ise kohale ilmus,

²¹ ERAF, f. 129 SM, n. 1, s. 4360.

²² T. Bower. Punane ämblikuvõrk, lk. 181.

²³ ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 5509.

Eerik Hurma
Saksa sõjaväes.
(ERAF)

tunnistas ta oma tegu, väites et tegi seda selleks, et eestlaste, lätlaste ja leedulaste esemed omavahel segamini ei läheks. Nii õnnestus libametsavendadel ohtlik intsident likvideerida.

14. mail viidi „Georg” „Maksise” libametsavendade salka, kus ta kohtus oma seal viibiva kaasmaalase „Antsuga”, kes sel ajal viibis Robertsi salgas.

Eerik Hurma sündis 02.04.1923 Tallinnas, isa töötas Lutheri vabrikus, lõpetas algkooli 6 klassi ja kaubanduskoolis 3 klassi. Mobiliseeriti 1941. aastal Punaarmee, kust suvel 1941 põgenes, kuid sattus uuesti venelaste kätte vangi. Vangieselonist põgenedes pöördus tagasi Eestisse.²³ 1942. aastal astus vabatahtlikuna Saksa armeesse, teenis algul 39. politseipataljonis, hiljem Eesti SS-diviisis. Märtsist 1943 õppis Praha lähedal tankikoolis, mille lõpetamise järel ülendati aprillis 1945 leitnandiks. Langes sõja lõpul inglastele vangi ja pääses 1947. aastal Inglismaale, kus septembris 1951 värvati Rebase luurekomandos. Õppis SIS-i luurekoolis, mille järel saadeti aprillis 1952 Nõukogude Liidu territooriumile, kaasas valepass Georg Kuuse nimele.

Pärast saabunud Briti spioonide paigutamist libametsavendade juurde ja „Grossbergi” ettekande läbiarutamist otsustati MGB-s saata Londonisse „Maksise” nimel raadiogramm järgmise sisuga:

„Avaldame sulle, kallis Gabriel, meiepoolsed head soovid ja täname südamlukult hästi organiseeritud operatsiooni ja osutatud abi eest. Täname selle vaevanägemise eest, mida osutati meie esindajale Teie juures viibimise ajal. Me oleme rõõmsad selle üle, et meie tegevuse eesmärgid kattuvad ja on saavutatud vastastikune üksteisemõistmine. Tervitage minister K. Zariņšit ja andke talle üle meie kinnitus lugupidamisest tema vastu.”

Eestisse libametsavendade juurde saadeti Georg, nagu öeldud, alles suvel 1952 koos teise eestlasest agendi „Antsuga”. Varsti seejärel saabus Läti kaudu Eestisse veel üks eestlasest agent „Albert” – ühtlasi viimane Eesti luureagent, kes kasutas vahepeatust Lätis. Järgmised süstikretked toimusid juba Saaremaa kaudu otse Eestisse.

Jaak Pihlau

(1937)

Lõpetanud TPI automaatika erialal (1961), tehnikakandidaat (1970). 7 leuitise, ligi 40 teadusliku artikli ja üle 10 raamatu autor. Käesoleval ajal tegeleb Eesti lähiajaloo uurimisega.